

Temperaments- en persoonlijkheidsdiagnostiek bij typische en atypische ontwikkeling

Sarah De Pauw

1. Inleiding

Sander is druk, Oona is spontaan, Yurin is verlegen, Mira is gevoelig. Het beschrijven van de unieke, typerende eigenschappen van kinderen en jongeren heeft een centrale plaats in onze omgangstaal, maar ook in de professionele hulpverlening. Dit hoofdstuk beantwoordt de vraag hoe we de unieke persoonskenmerken die kinderen en jongeren reeds op vroege leeftijd vertonen, best kunnen omschrijven en meten. Zowel in het huidige wetenschappelijke onderzoek als in de diagnostische praktijk worden twee ‘talen’ (Tackett, 2006) gebruikt om de adaptieve, individuele verschillen bij kinderen en jongeren te beschrijven: *temperament* en *persoonlijkheid*. Het eerste luik van dit hoofdstuk biedt een overzicht van de meest toonaangevende temperaments- en persoonlijkheidsmodellen en evalueert kritisch de instrumenten die momenteel beschikbaar zijn voor het Nederlandstalig taalgebied. In een tweede luik geven we praktische richtlijnen voor een meer optimale trekdiagnostiek van kinderen en jongeren in de hulpverleningspraktijk.

2. Hoe kunnen we de unieke persoonskenmerken van kinderen en jongeren beschrijven en meten?

2.1. Temperament als ‘taal’ om individuele verschillen bij kinderen en jongeren te omschrijven

2.1.1. Oorsprong en (her)ontdekking van temperament

De geschiedenis van temperament is terug te voeren tot de klassieke oudheid en tot de geschriften van de Griekse arts Galenus (ca. 131-200). Hij poneerde de stelling dat de typische emotionele reacties en gedragingen van een persoon zouden samenhangen met de relatieve vochtbalans van vier sappen in het lichaam: bloed, slijm, zwarte gal en gele gal. Het woord temperament is afgeleid van het Latijnse ‘temperare’ (mengen) en verwijst letterlijk naar het individu-specifieke mengsel van deze vier lichaamsvochten. Het relatieve overwicht van deze sappen zou dan resulteren in een sanguinisch (warm), flegmatisch (apathisch), melancholisch (weemoedig) of choleric (opvliegend) temperament. Deze theorie van de lichaamssappen werd reeds lang door de medische vooruitgang achterhaald, maar ook in recente visies op temperament blijkt de link met emoties en met biologie nog steeds centraal te staan (Kagan, 1994).

In het begin van de 20ste eeuw was er onder invloed van het behaviorisme en de psychoanalyse nog weinig aandacht voor interne, biologisch gebaseerde, persoonsgebonden verschillen, zeker niet bij kinderen. Het behaviorisme beschouwde het kind als een ‘tabula rasa’ waarop de omgeving inwerkte. Mogelijke gedragsverschillen werden bijgevolg verklaard door verschillen in conditionering of socialisatie-ervaringen (Skinner, 1953). Binnen de psychoanalyse werden mogelijke individuele verschillen dan weer gelinkt aan verschillen in afweer tegen universeel werkende psychoseksuele driften (Freud, 1936), maar niet aan interne, persoonsgebonden factoren.

In deze tijdsgeest startte het echtpaar Alexander Thomas en Stella Chess hun New York Longitudinal Study (NYLS). Geïnspireerd door de verschillen die ze bij hun eigen kinderen observeerden, startten ze in 1956 onderzoek naar wat zij ‘primaire, aangeboren reactiepatronen’ noemden. Gebruik makend van uitgebreide observaties, psychiatrische assessments en diepte-interviews volgden ze de ontwikkeling van 138 baby’s uit blanke middenklasse gezinnen en 95 baby’s uit economisch-achtergestelde Puerto-Ricaanse gezinnen (Thomas & Chess, 1977). Hun studie wierp licht op fenomenen die niet eenvoudig te verklaren waren vanuit een behavioristisch of psychoanalytisch model. Zo observeerden ze dat kinderen al zeer vroeg in de ontwikkeling verschillen vertonen in reacties en gedrag. Ook merkten ze op dat broers en zussen die opgroeien in sterk gelijkaardige omstandigheden toch zeer sterk kunnen verschillen. Daarnaast rapporteerden ze dat kinderen van warme en zorgzame ouders soms zeer moeilijk gedrag stellen, terwijl kinderen die opgroeien in een ongunstig opvoedingsklimaat soms opmerkelijk veerkrachtig zijn. Om deze verschillen bij kinderen te benoemen, herintroduceerden Thomas en Chess de term *temperament*. Dit werk was baanbrekend omdat het onderzoekers, hulpverleners én ouders overtuigde van zowel het bestaan als van het belang van interne, persoonsgebonden verschillen in de ontwikkeling van kinderen. Tegelijkertijd vormde dit werk het startsein voor onderzoek naar de exacte inhoud en structuur van dit concept.

2.1.2. De conceptuele verwarring rond temperament

Sedert de jaren 1960 wordt temperament intensief bestudeerd door ontwikkelingspsychologen. In deze halve eeuw van onderzoek zijn er heel wat inspanningen geleverd om de structuur en betekenis van temperamentsverschillen bij kinderen te achterhalen. Echter, de geschiedenis van temperament wordt fundamenteel getekend door conceptuele meningsverschillen (Goldsmith et al., 1987; Mervielde & De Pauw, 2012; Shiner et al., 2012). Over een aantal elementen is er de afgelopen jaren een relatieve consensus gegroeid. Zo zijn temperamentsonderzoekers het erover eens dat temperament verwijst naar eigenschappen die reeds vroeg in de ontwikkeling – zelfs van bij de geboorte – observeerbaar zijn, die een sterke genetische of neurobiologische grondslag hebben en die relatief stabiel zijn over situaties en tijd heen. Ook is er eensgezindheid dat temperament verwijst naar ‘normale’ variaties in gedrag (adaptieve verschillen) en niet naar maladaptieve of psychopathologische trekvariaties. Ook identificeert elk model meerdere gedragsbeïnvloedende trekken en veronderstelt men dat deze temperamentstrekken de basis vormen voor de zich later ontwikkelende persoonlijkheid (Goldsmith et al., 1987; Mervielde & De Pauw, 2012; Shiner et al., 2012).

De exacte definitie van temperament, het aantal onderliggende trekdimensies en de precieze relatie tot persoonlijkheid blijven echter voorwerp van discussie. Deze conceptuele discussies zorgden voor het ontstaan van verschillende theoretische stromingen, die elk hun eigen instrumenten ontwikkelden. Een onderzoeker of hulpverlener die geïnteresseerd is in temperamentsdiagnostiek wordt al snel geconfronteerd met deze veelheid aan maten, procedures en concepten. Deze wildgroei

vormt een zeer belangrijk struikelblok voor wetenschappelijk onderzoek naar temperament: omdat studies uiteenlopende instrumenten gebruiken, is het een grote uitdaging om resultaten over studies heen te integreren. Deze wildgroei kan ook als één van de belangrijkste redenen gezien worden waarom er zo weinig temperamentsinstrumenten en richtlijnen voor de diagnostische praktijk beschikbaar zijn (De Pauw, Mervielde, & Van Leeuwen, 2009; Rettew, 2013; Tackett, 2006).

Hieronder geven we een overzicht van de drie meest toonaangevende modellen van temperament. Hierbij evalueren we ook de instrumenten die in het Nederlands taalgebied voor handen zijn. In Tabel 1 worden de belangrijkste kenmerken van elk model en hun instrumenten samengevat.

2.1.3. Drie grote temperamentstradities en hun instrumenten

Drie temperamentstradities hebben zowel theoretisch als methodologisch de belangrijkste bijdragen gegenereerd. Dit zijn het gedragsstijlenmodel van Thomas en Chess (1977), de criteriaal benadering van Buss en Plomin (1975, 1984) en het psychobiologische model van Rothbart (1981, 2012).

2.1.3.1. Het gedragsstijlenmodel van Thomas en Chess

Inhoud. In hun verdere theoretische uitwerking van het temperamentsconcept specificeerden Thomas en Chess dat temperament vooral gaat over de stilistische componenten van gedrag, dit is het *hoe* van gedrag (*hoe* intens huilt een kind) eerder dan de inhoud (*wat* doet een kind bij huilgedrag) of de motivatie van een gedrag (*waarom* huilt een kind). Op basis van inductieve inhoudsanalyse van 22 interviews met ouders van baby's uit de NYLS identificeerden Thomas en Chess negen categorieën die ze specifiek belangrijk achtten voor de latere psychosociale aanpassing van het kind. Deze negen gedragsstijlen benoemden ze als *Activiteit* (mate, frequentie en tempo van motorische activiteit), *Regelmaat* (in biologische functies zoals slapen, eten, stoelgang), *Aanpassen* (hoe flexibel past het kind zich aan in een nieuwe omgeving), *Toenadering/terugtrekking* (hoe reageert een kind op een nieuwe situatie of een persoon), *Intensiteit* (bij het uiten van emotionele reacties), *Stemmingskwaliteit* (is de algemene emotionele toestand van het kind eerder aangenaam of prikkelbaar), *Drempelwaarde* (hoe gevoelig reageert een kind op sensorische prikkels), *Afleidbaarheid* (hoe makkelijk verstoren externe prikkels het kind in bezigheden) en *Taakvolharding* (hoe goed kan het kind aandacht of een taak volhouden). Deze negen categorieën werden eerst geïdentificeerd bij baby's, maar later werd verondersteld dat dezelfde gedragsstijlen ook toepasbaar zijn bij oudere leeftijdsgroepen. Analoog aan het steeds groter wordende gedragsrepertoire van een kind, zouden deze negen stijlen zich doorheen de ontwikkeling dan uiten in andere concrete gedragingen (Carey, 2000; Thomas & Chess, 1977).

Meting. Temperament refereert volgens Thomas en Chess aan verschillen in formele - en dus direct observeerbare - karakteristieken van gedrag, zoals de duur en intensiteit van responsen. Toch wordt het temperamentmodel vooral door (ouder)vragenlijsten gemeten. Doorheen de jaren werden een heel aantal schalen ontwikkeld voor deze negen voorgestelde gedragsstijlen. De meest courant gebruikte instrumenten zijn de Carey Temperament Scales. De CTS (Carey, 2000) werden eind jaren

1970 ontwikkeld en omvatten vier vragenlijsten, specifiek afgestemd op het gedragsrepertoire van baby's, peuters, kleuters en lagere schoolkinderen, die de negen gedragsstijlen op basis van een 100-tal items peilen. De CTS werden in het Nederlands vertaald en zijn ook beperkt gevalideerd in Vlaamse en Nederlandse steekproeven (De Pauw & Mervielde, 2006; De Pauw et al., 2009; Hermanns, Leenders, van Tijen, van der Vlucht, & Super, 1992a, 1992b; Leenders, van Tijen, van der Vlucht, & Super, 1992; Super et al., 2008).

Evaluatie. Hoewel het model van Thomas en Chess nog steeds goed vertegenwoordigd is in de wetenschappelijke en populaire temperamentsliteratuur, werd het model reeds vaak onder vuur genomen. Vanuit conceptuele hoek lijkt het onmogelijk om de stilistische componenten van gedrag los te koppelen van de inhoud of de motivatie van gedrag: *wat* kinderen doen, staat niet los van *hoe* kinderen dat doen, en motivatie bepaalt zowel de inhoud van wat een kind doet als de manier waarop het dat doet (Shiner & DeYoung, 2012). Empirisch blijkt ook dat de structuur van de Thomas en Chess-meetinstrumenten niet door de theoretisch vooropgestelde negen dimensies te vatten valt. Itemfactoranalyses van de CTS wijzen veeleer op vier dan op negen factoren. Deze vier factoren beschrijft men als *Activiteit*, *Sociale Inhibitie*, *Negatieve Emotionaliteit* en *Taakvolharding* (Martin, Wisenbaker, & Huttunen, 1994). Psychometrische analyses tonen daarnaast dat vele CTS-schalen niet betrouwbaar zijn en dat deze instrumenten gevalideerd werden op te kleine steekproeven (Mervielde & De Pauw, 2012). Echter, de CTS worden - zeker in de Angelsaksische wereld - nog vaak gebruikt, wellicht omdat ze één van de weinige instrumenten voor temperamentsdiagnostiek zijn die aangeprezen worden binnen het commerciële circuit. Voor de CTS bestaan er ook (Amerikaanse) normen (Carey, 2000). Echter, bij nadere inspectie blijken deze normen terug te gaan op de beperkte steekproeven uit de jaren 1970 en valt het dus sterk af te raden om deze te gebruiken.

2.1.3.2. De criteriale benadering van Buss en Plomin.

Inhoud. Ook Arnold Buss en Robert Plomin (1975, 1984) werkten de theoretische afbakening van temperament verder uit. In tegenstelling tot Thomas en Chess' focus op trekken binnen één ontwikkelingsperiode, leggen deze auteurs de nadruk op die trekken die relatieve continuïteit tonen vanaf de kindertijd tot in de volwassenheid. Temperament wordt hierbij expliciet gedefinieerd als de voorloper van volwassen persoonlijkheid.

Buss en Plomin stellen vijf strikte criteria voor waaraan een trek moet voldoen om rechtmatig als temperament beschouwd te worden. Temperamentstrekken moeten relatief stabiel zijn over de kindertijd, relevant blijven tot in de volwassenheid, een erfelijke basis hebben, evolutionair adaptief zijn en ook terug te vinden zijn bij fylogenetische verwanten, zoals primaten en andere sociale zoogdieren (Buss & Plomin, 1975). Volgens Buss en Plomin zijn er slechts vier temperamentstrekken die aan deze criteria voldoen: *Emotionaliteit*, *Activiteit*, *Sociabiliteit*, en *Impulsiviteit*. Impulsiviteit werd later weggelaten omdat onderzoek niet duidelijk was over de erfelijkheid van deze dimensie. In de recentste versie van hun model (1984) maken Buss en Plomin een theoretisch onderscheid tussen

de trekken *Sociabiliteit*, het graag bij anderen vertoeven, en *Verlegenheid*, het zich onbehaaglijk voelen in nieuwe sociale contacten. Factor-analytisch blijft het echter moeilijk om Sociabiliteit van Verlegenheid te onderscheiden (De Pauw, 2010; Gasman et al., 2002; Mathiesen & Tambs, 1999).

Meting. Buss en Plomin operationaliseerden hun model in de EASI- (1975) en later de EAS-temperamentsvragenlijst (1984), in te vullen door ouders of leerkrachten. Omdat ze focusten op trekken die consistent zijn over de kinderjaren heen, ontwierpen ze een instrument met algemene gedragsbeschrijvende items die niet gebonden zijn aan leeftijdsspecifiek gedrag. De recentste versie meet de vier factoren met vijf items per schaal. Voorbeelditems zijn ‘Mijn kind... raakt snel van streek’ (Emotionaliteit), ‘is altijd druk in de weer’ (Activiteit), ‘maakt makkelijk contact met anderen’ (Sociabiliteit) en ‘is nogal verlegen’ (Verlegenheid). De vragenlijst is in het Nederlands vertaald en uitgebreid gevalideerd (Boer & Westenberg, 1994; De Pauw, 2010). Er zijn geen normen ontwikkeld.

Evaluatie. De EAS-temperamentsvragenlijst valt op omdat ze zo kort is (20 items), een brede leeftijdsrange heeft (5 maanden tot 15 jaar) en relatief goede psychometrische eigenschappen heeft (enkel de Sociabiliteitsschaal is soms minder betrouwbaar; De Pauw, 2010). Ondanks deze voordelen wordt het EAS-model niet zo vaak opgenomen in onderzoek en praktijk. Critici benadrukken dat dit model een te beperkte visie op temperament biedt en dat het belangrijke trekken (zoals zelfregulatie) onterecht uit het model weert. Echter, de nadruk op de relatieve stabiliteit van trekken over de ontwikkeling heen, de theoretische afbakening van temperament, de identificatie van drie belangrijke basistrekken en de goede operationalisatie zijn belangrijke verdiensten van dit model (Mervielde & De Pauw, 2012; Shiner & DeYoung, 2012).

2.1.3.3. Het psychobiologische model van Rothbart

Inhoud. Het meest populaire model in het moderne wetenschappelijke onderzoek naar temperament is ongetwijfeld dat van Mary Rothbart (1981, 2012). Geïnspireerd door de grote ontdekkingen in de psychobiologie in de jaren 1970 en 1980, heeft zij belangrijke bijdragen geleverd aan de uitbreiding en consolidatie van het temperamentsconstruct. Ze bouwde verder op de focus van Thomas en Chess op concrete gedragsverschillen, maar voegde zowel emotionele, motivationele als aandachtsprocessen toe.

Rothbart (2012) definieert temperament als ‘door *aanleg* bepaalde individuele verschillen in *reactiviteit* en *zelfregulatie*’. De term *aanleg* verwijst naar de biologische basis van temperament. Rothbart veronderstelt dat individuele verschillen in temperament in belangrijke mate bepaald worden door verschillen in responsiviteit van onderliggende neurale systemen. *Reactiviteit* verwijst naar de mate waarin deze neurale systemen geprikkeld worden, en dan specifiek die systemen die instaan voor emotionele, motorische of oriënterende reacties. Rothbart (2012) duidt deze systemen aan met de drie As: *Affect*, *Activiteit* en *Aandacht*. Het Affectsysteem is de reactieve tendens om emoties te ervaren en uit te drukken. Binnen dit systeem wordt een verschil gemaakt tussen het ervaren van negatieve en positieve emoties. Activiteit verwijst naar motorische activiteit, zoals de snelheid, mate en intensiteit

van praten en bewegen. Het reactieve Aandachtssysteem verwijst naar alertheid en het vlug omschakelen van aandacht bij prikkeling. *Zelfregulatie* verwijst naar de processen die toelaten om deze reactiviteit te controleren en te moduleren. Deze kunnen zich ook op aandachtsniveau situeren, bijvoorbeeld door - na afleiding - de aandacht terug te richten op de oorspronkelijke stimulus, of op gedragsniveau, bijvoorbeeld door een dominante respons te inhiberen ten voordele van een subdominante respons. Deze verschillen in reactiviteit en zelfregulatie worden beschouwd als relatief consistent over situaties en tijd, maar ze worden doorheen de ontwikkeling ook beïnvloed door genen, rijping en ervaring. Temperament is dus een evoluerend construct en onder invloed van ontwikkelingstaken en fysiologische rijping kunnen dan ook nieuwe trekken tot uiting komen (Rothbart, 2011, 2012).

Meting. Aanvankelijk ontwikkelde ook Rothbart haar model om temperament tijdens het eerste levensjaar te beschrijven. In de afgelopen twee decennia werd dit model conceptueel en methodologisch uitgebreid naar oudere leeftijdsgroepen, eerst naar kleuters en schoolkinderen, dan naar adolescenten en pas recent naar peuters en volwassenen (Putnam, Ellis, & Rothbart, 2001; Rothbart, 2012). Deze uitbreidingen werden ontwikkeld in het kader van doctoraatsproefschriften, waarbij Rothbart en haar studenten top-down het temperamentsconstruct invulden om het vervolgens met een ander construct te relateren (bv. puberteit, beloningsgevoeligheid). Rothbart en haar team focussten hierbij vooral op specifieke gedragsindicatoren van de veronderstelde neurologische systemen in één bepaalde leeftijdsgroep. Ze hielden hierbij relatief weinig rekening met trekken die reeds bij jongere of oudere groepen werden gevonden. Dit heeft als gevolg dat de lagereordetrekken sterk verschillen in aantal en in inhoud over de verschillende vragenlijsten heen (Putnam et al., 2001).

Opmerkelijk is dat factoranalyses van al deze leeftijdsspecifieke trekpakketjes toch evidentie geven voor drie hogereordetemperamentstrekken in elke leeftijdsgroep (Putnam et al., 2001; Rothbart, 2012). Deze drie factoren zijn Negatief Affect, Surgency en Effortful Control. *Negatief Affect* verwijst naar de neigingen van kinderen om triestig, angstig of prikkelbaar, gefrustreerd te reageren op situaties. Ook omvat dit het moeilijk terug tot rust komen na momenten van hevige opwindings. *Surgency* (sociale actiegerichtheid) verwijst naar de mate van energie en motorische activiteit in het spreken en handelen, een snelle toenaderingsstijl. Daarnaast omvat het ook het uiten van positieve emoties en het plezier beleven aan intense activiteiten. *Effortful Control* (doelbewuste controle) omvat de individuele verschillen in het richten en volhouden van aandacht, het inhiberen van gedrag en het volhouden van taken. Effortful Control komt pas ten volle tot uiting vanaf het tweede en derde levensjaar (Kochanska & Knaack, 2003), maar ook bij baby's zijn er al verschillen in het richten en volhouden van aandacht. Deze voorloper van Effortful Control wordt aangeduid als *Oriënterende Regulatie* (Putnam et al., 2001).

In Rothbarts instrumenten voor peuters, kleuters en schoolkinderen (maar niet bij adolescenten) zijn ook schalen opgenomen zoals het beleven van plezier aan rustige activiteiten ("Mijn kind kijkt graag in prentenboeken") en de gevoeligheid voor perceptuele ervaringen ("Mijn kind merkt

op dat sommige dingen zacht aanvoelen en andere ruw”). Deze schalen zouden volgens de originele factoranalyses Effortful Control meten (Putnam et al., 2001). Echter, recent onderzoek dat Rothbarts model met een bredere set van trekken in de kindertijd relateert, suggereert dat deze concepten veeleer een aparte trekfactor vormen. Deze wordt als *Sensitiviteit* aangeduid (De Pauw et al., 2009; Herzhoff & Tackett, 2012). In de recentste versie van haar model - ontwikkeld voor volwassenen (Evans & Rothbart, 2007) - stelt Rothbart naast de drie klassieke trekfactoren ook een vierde trek voor, *Oriënterende Sensitiviteit*, die inhoudelijk zeer sterk lijkt op de sensitiviteitstrek gevonden bij kleuters en jonge kinderen. In haar instrumenten voor adolescenten en voor volwassenen onderscheidt Rothbart ook nog een aparte sociabiliteitsfactor, *Nood aan verbondenheid* (Affiliativeness).

Evaluatie. Rothbarts vragenlijsten zijn gratis beschikbaar en wellicht mede daarom wijdverbreid in het moderne wetenschappelijke temperamentonderzoek. De vragenlijsten werden vertaald en recent ook uitvoerig gevalideerd in Vlaamse (Casalin, 2012; De Pauw, 2010; Eggers, De Nil, & Van den Bergh, 2009) en Nederlandse (Muris & Meesters, 2009; Sleddens, Kremers, Candel, De Vries, & Thijs, 2011) steekproeven. Echter, ook bij dit model zijn kritische opmerkingen te maken. Allereerst werden ook Rothbarts instrumenten op relatief kleine steekproeven ontwikkeld en gevalideerd. Uit de psychometrische analyses van zowel de oorspronkelijke als de vertaalde vragenlijsten blijkt dat sommige lagereordeschalen zwakkere betrouwbaarheden hebben en niet altijd op dezelfde factor laden. Een tweede probleem stelt zich op conceptueel vlak. Door de niet-systematische en top-down-ingevulde constructiegeschiedenis van Rothbarts instrumenten is het moeilijk om de comprehensiviteit van de voorgestelde trekstructuur voor een bepaalde leeftijdsgroep te beoordelen. Een derde probleem is de versnippering van het model over leeftijden heen, wat het niet evident maakt om onderzoeksbevindingen over studies heen te integreren. Ook de grote variatie aan lagereordeschalen tussen de verschillende leeftijdsversies vormt een zeer belangrijk obstakel voor onderzoekers die temperamentsontwikkeling longitudinaal willen bestuderen. Het blijft moeilijk te bepalen of veranderingen in temperamentsfactoren nu te wijten zijn aan ontwikkeling dan wel aan het verschil in meetinstrumenten (De Pauw et al., 2009; Mervielde & De Pauw, 2012). Een bijkomend probleem is dat er verschillende versies van de Rothbart-instrumenten in omloop zijn. De psychometrische publicaties baseren zich meestal op de standaardversies (ongeveer 200-250 items), maar veel onderzoek verkiest de verkorte versies (ongeveer 100 items). Deze laten nog steeds een fijnmazige temperamentsevaluatie toe, maar hebben soms lagere betrouwbaarheden. Recent zijn er voor de drie jongste leeftijdsgroepen ook zeer korte versies ontwikkeld (36 items). Deze geven enkel een globale meting van de drie hogereordefactoren (Putnam, Helbig, Gartstein, Rothbart, & Leerkes, in press; Putnam & Rothbart, 2006).

Ondanks de populariteit van Rothbarts model in onderzoek werden er tot op heden nog maar weinig inspanningen gedaan om het model toegankelijk te maken voor de diagnostische praktijk. Rothbart zelf benadrukt dat haar instrumenten vooral voor wetenschappelijke doeleinden ontwikkeld zijn en niet voor assessment van individuele kinderen. Ook normen zijn niet beschikbaar, mede

omwille van Rothbarts visie dat het zeer moeilijk is om de representativiteit van normeringssteekproeven te waarborgen (Rothbart, 2011).

2.2. Persoonlijkheid als ‘taal’ om individuele verschillen bij kinderen en jongeren te omschrijven

In de afgelopen twintig jaar is de discussie over het beschrijven en meten van individuele verschillen in de kindertijd nog complexer geworden door de stelling dat ook *persoonlijkheid* gebruikt kan worden om de variëteit aan gedragseigenschappen bij kinderen te beschrijven. Het gevolg hiervan is dat temperaments- en persoonlijkheidsinstrumenten steeds meer door elkaar gebruikt worden om trekken bij kinderen en jongeren te beschrijven. Hieronder geven we een kort overzicht van de geschiedenis van het Vijffactorenmodel van persoonlijkheid bij volwassenen, de evidentie voor de vijffactorenstructuur in jongere leeftijdsgroepen en de Nederlandstalige instrumenten die hiervoor beschikbaar zijn.

2.2.1. De groeiende consensus over persoonlijkheidsstructuur bij volwassenen

De term persoonlijkheid werd historisch gereserveerd voor de studie van individuele verschillen bij volwassenen, een domein dat sedert de jaren 1980 intensief door persoonlijkheidspsychologen wordt bestudeerd. *Persoonlijkheid* kan gedefinieerd worden als de min of meer consistente patronen in handelen, denken en voelen van een individu, die relatief stabiel zijn over situaties, tijd en contexten (Caspi & Shiner, 2006).

Inhoud. In scherp contrast met het temperamentsveld, kenmerkt de geschiedenis van persoonlijkheidspsychologie zich door een groeiende consensus over de basistrekstructuur. In de afgelopen dertig jaar wordt steeds meer erkend dat de variëteit aan persoonlijkheidseigenschappen bij volwassenen gevat kan worden door vijf hogereordefactoren: *Extraversie* (gerichtheid op de buitenwereld, kwantiteit van relaties), *Neuroticisme* (neiging om emotionele stress te ervaren), *Consciëntieusheid* (gerichtheid op resultaat), *Altruïsme* (gerichtheid op de ander, kwaliteit van relaties) en *Openheid-voor-ervaringen* (gerichtheid op het nieuwe, zowel in innerlijke belevingen als in de buitenwereld). Deze vijf trekken, ook wel Big Five genoemd, worden robuust teruggevonden in lexicale analyses van persoonsadjectieven in het natuurlijk taalgebruik, over vele talen en culturen heen (Goldberg, 1990). Maar ook in factoranalyses van zeer diverse persoonlijkheidsvragenlijsten wordt een sterk vergelijkbare vijffactorenstructuur gevonden. Deze traditie die de klemtoon legt op vragenlijstenonderzoek wordt aangeduid als het Vijffactorenmodel (VFM; McCrae & Costa, 1987).

Meting en evaluatie. Twee standaardinstrumenten om VFM-persoonlijkheid bij volwassenen te meten, zijn de Revised NEO-Personality Inventory (NEO-PI-R; McCrae & Costa, 1987) en de Big Five Inventory (BFI; John & Srivastava, 1999). De NEO-PI-R heeft 240 items om de vijf dimensies te meten. Bovendien peilt het ook voor elk van de vijf factoren, zes fijnmazige facetten met 8 items per facet. De NEO-PI-R is wereldwijd de meest gebruikte persoonlijkheidsvragenlijst bij volwassenen.

Eén minpunt is echter de lengte en invultijd. Daarom werd de NEO-Five Factor Inventory (NEO-FFI) op de markt gebracht. Deze geautoriseerde verkorte versie van de NEO-PI-R omvat 60 items, maar maakt enkel een beoordeling van de vijf hogereordedefactoren mogelijk. Beide vragenlijsten hebben zeer goede psychometrische kenmerken en zijn ook in het Nederlands vertaald, uitgebreid gevalideerd en genormeerd (Hoekstra, Ormel, & De Fruyt, 2007).

Een alternatief instrument is de BFI (John & Srivastava, 1999). Deze vragenlijst is ontwikkeld om met zo weinig mogelijk items de Big Five domeinen toch betrouwbaar te meten. De BFI omvat 44 items (8-10 items per trek) te meten, heeft een goede interne consistentie en convergente validiteit en is ook in het Nederlands vertaald en gevalideerd (Denissen, Geenen, Van Aken, Gosling, & Potter, 2008). De BFI is gratis beschikbaar en wordt daarom vaak toegepast in wetenschappelijk onderzoek dat zich baseert op online afnames (Denissen et al., 2008). Een nadeel van de BFI is dat deze enkel de vijf hogereordedomeinen evalueert en dat er geen officiële normen beschikbaar zijn.

2.2.2. De groeiende evidentie voor het Vijffactorenmodel van persoonlijkheid bij kinderen en jongeren

In de afgelopen twintig jaar werd er vanuit verschillende onderzoeksgroepen – onafhankelijk van elkaar en op basis van een veelheid aan methodieken – steeds meer evidentie geleverd dat de structuur van individuele verschillen bij kinderen en adolescenten gerepresenteerd kan worden door vijf factoren die zowel inhoudelijk als empirisch sterk verwant zijn aan het VFM bij volwassenen. Deze vijffactorenstructuur werd teruggevonden in studies met zowel ouders als leerkrachten als informanten, zowel in vragenlijst- als in observatiestudies, in studies met vragenlijsten die voorgestructureerd werden om het VFM bij kinderen te meten, maar ook in niet-voorgestructureerde vragenlijsten die zeer heterogene verzamelingen gedragskenmerken bij kinderen en jongeren bevragen (voor een overzicht: Mervielde, De Clercq, De Fruyt, & Van Leeuwen, 2005).

Het Vijffactorenmodel zou – met ouders of leerkrachten als informant – het vroegste gemeten kunnen worden vanaf de kleuterleeftijd (De Pauw et al., 2009; Shiner & DeYoung, 2012), al zijn er ook studies die reeds bij tweejarigen evidentie vinden voor een VFM-structuur (voor een overzicht; De Pauw, 2010). Wat zelfbeoordelingen betreft, toont onderzoek bij 10- tot 20-jarigen dat de persoonlijkheidsstructuur reeds bij 10-jarigen sterk verwant lijkt aan het volwassen VFM en dat deze verwantschap stijgt met de leeftijd (Soto, John, Gosling, & Potter, 2008). Eén studie suggereert zelfs dat, in de context van een specifiek poppeninterview, kinderen vanaf 6 jaar hun eigen persoonlijkheid beschrijven in termen verwant aan het VFM (Measelle, John, Ablow, Cowan, & Cowan, 2005).

Bijzondere evidentie voor de toepasbaarheid van het VFM bij kinderen en adolescenten is afkomstig uit internationaal onderzoek naar vrije ouderlijke beschrijvingen (Kohnstamm, Halverson, Mervielde, & Havill, 1998). Ouders van kinderen van 3 tot 18 jaar werden gevraagd om in een interview vrij te beschrijven wat zij kenmerkend vinden aan hun kind. In de structuur van deze vrije beschrijvingen konden, over zeven culturen heen, de eerste vijf categorieën duidelijk geassocieerd worden als nauw verwant aan het VFM bij volwassenen. In Vlaanderen leidde dit onderzoek over vrije

ouderlijke beschrijvingen tot de ontwikkeling van de constructie van de Hiërarchische Persoonlijkheidsvragenlijst bij kinderen (HiPIC; Mervielde, De Fruyt, & De Clercq, 2009). Dit instrument wordt verderop uitgebreid besproken.

Temperament of persoonlijkheid? Deze groeiende empirische evidentie voor het Vijffactorenmodel bij kinderen en jongeren stelt de klassieke assumptie dat temperament de voorloper is van persoonlijkheid grondig ter discussie. Traditioneel benadrukten temperamentsonderzoekers dat *temperament* de biologisch gebaseerde kern is waarrond *persoonlijkheid* zich onder invloed van de omgeving ontwikkelt tot een breder construct, dat bijvoorbeeld ook de inhoud van gedachten, vaardigheden, waarden, meningen, morele opvattingen en sociale cognities omvat (Rothbart, 2011).

Persoonlijkheid kan inderdaad als een breder concept worden ingevuld. McAdams en Pals (2006) onderscheiden bijvoorbeeld drie niveaus: basistrekken, karakteristieke adaptaties en persoonlijke narratieven. De *basistrekken* zijn de relatieve consistenties in gedrag, emoties en handelen over contexten en tijd heen en heeft - bij volwassenen - de Big Five als basisstructuur. De *karakteristieke adaptaties* zijn eerder contextgebonden consistenties, zoals doelen en waarden die men stelt, bijvoorbeeld met betrekking tot schoolse prestaties of relaties. De *persoonlijke narratieven* zijn dan de unieke, volledig individu-specifieke, constructies die een persoon vanaf de adolescentie begint te vormen om een zinvolle invulling en coherentie te geven aan zijn/haar identiteits- en 'zelf' gevoel.

Echter, het persoonlijkheidsonderzoek dat momenteel de literatuur overheerst, situeert zich op het niveau van de basistrekken. Op dit niveau blijken temperament en persoonlijkheid zeer veel gemeenschappelijk te hebben. Zo tonen gedragsgenetische, biologische en ethologische bevindingen aan dat zowel temperaments- als persoonlijkheidstrekkens vroeg observeerbaar zijn, het resultaat zijn van een complexe wisselwerking tussen genen en ervaringen, en ook in verwante diersoorten teruggevonden kunnen worden (Shiner & DeYoung, 2012). Ook vertonen temperaments-, maar ook persoonlijkheidstrekkens, zowel verandering als stabiliteit over de tijd heen (Roberts & DelVecchio, 2000). In de beginjaren van persoonlijkheidspsychologie werd soms te veel benadrukt dat persoonlijkheid zeer stabiel is over de tijd, waardoor hulpverleners en onderzoekers wat huiverachtig waren om deze term ook bij kinderen te gebruiken. Hedendaags onderzoek beklemtoont echter dat ook persoonlijkheid - doorheen de volledige levensloop - een dynamisch concept is dat voortdurend in transactie treedt met omgeving (Caspi & Shiner, 2006).

Temperament en persoonlijkheid kunnen dus best als twee 'talen' beschouwd worden die proberen eenzelfde fenomeen (basistrekken) te beschrijven, waarbij temperament zich (historisch gezien) focust op de vroegste verschijningsvormen van deze basistrekken en persoonlijkheid zich richt op later voorkomende vormen van deze basistrekken. De leeftijds grenzen tussen temperaments- en persoonlijkheidsmaten vervagen echter en de twee talen worden steeds meer door elkaar gebruikt, zeker vanaf de kleuterleeftijd (De Pauw et al., 2009; Shiner & DeYoung, 2012; Tackett, 2006).

2.2.3. Instrumenten voor VFM-persoonlijkheid bij kinderen en jongeren

Binnen de diagnostiek van het Vijffactorenmodel van persoonlijkheid bij kinderen en jongeren, kunnen we grofweg twee strategieën onderscheiden. Deze strategieën en bijhorende Nederlandstalige instrumenten worden ook samengevat in Tabel 1.

2.2.3.1. Top-down VFM-instrumenten

Meting. De eerste strategie is de *top-down* benadering. Deze beoogt om instrumenten voor persoonlijkheid bij volwassenen te implementeren in jongere leeftijdsgroepen, al dan niet na het aanpassen van enkele items. Zo werden recent 38 items van de NEO-PI-R geherformuleerd in makkelijke en meer algemene bewoordingen opdat de NEO-taxonomie ook toepasbaar zou worden voor adolescenten (Hoekstra & De Fruyt, 2014; McCrae, Costa, & Martin, 2005). Het resultaat, de NEO-PI-3, is over 24 culturen heen gevalideerd voor jongeren vanaf 12 jaar en toont hierbij goede psychometrische kwaliteiten (De Fruyt et al., 2009). De originele, Amerikaanse NEO-PI-3 (en zijn verkorte vorm, NEO-FFI-3) wordt nu officieel voorgesteld als zelfbeoordelingsinstrument vanaf 12 jaar. Er zijn voor jongeren ook normen beschikbaar, maar wel slechts voor één brede referentiegroep 12-20-jarigen (McCrae et al., 2005). De Nederlandse versies van de NEO-PI-R en zijn verkorte vorm, de NEO-FFI-3, daarentegen stellen de leeftijdsgrens op 16 jaar en zijn pas vanaf deze leeftijd genormeerd (Hoekstra & De Fruyt, 2014).

In wetenschappelijk onderzoek wordt ook de BFI steeds meer afgenomen bij adolescenten en oudere schoolkinderen. Zowel in Amerikaanse als in Nederlandse steekproeven vond men bij 10- tot 16-jarigen een valide factorstructuur in BFI-zelfbeoordelingen (Denissen et al., 2008; Soto et al., 2008). De bruikbaarheid van eenzelfde instrument bij adolescenten en volwassenen is een belangrijke troef om persoonlijkheidsontwikkeling longitudinaal in kaart te brengen (Soto et al., 2008).

Evaluatie. Ondanks deze veelbelovende toepasbaarheid kunnen er ook kritische bedenkingen gemaakt worden. Ten eerste focust de huidige evidentie op zelfbeoordelingen. Meer onderzoek is nodig om de repliceerbaarheid van deze top-down VFM-structuur na te gaan bij beoordelingen door anderen, zoals ouders, leerkrachten of peers. Ten tweede blijft het de vraag hoe ver men kan gaan met het naar beneden halen van de leeftijdsgrenzen voor volwassen instrumenten. Wanneer de ondergrens tot 12 (NEO-PI-3) of 10 (BFI) jaar verlaagd wordt, is kritische reflectie nodig over de mate waarin op volwassenheid gestoelde beschrijvingen nog representatief zijn voor het gedragsrepertoire die kinderen en jongeren vertonen. Ten derde betekent een goede replicatie van de factorstructuur bij een jongere leeftijdsgroep niet dat dit de meest optimale manier is om trekverschillen in deze groep te meten. Zo kunnen kinderen en jongeren ook *andere* trekken vertonen die niet vervat zitten in het volwassen trekmodel of kunnen de uitingen van een trek anders zijn in verschillende leeftijdsgroep. Als men op voorhand uitgaat van een top-down model, kunnen deze belangrijke ontwikkelingsaspecten van persoonlijkheid over het hoofd gezien worden.

2.2.3.2. Bottom-up VFM-instrumenten

Meting. Een tweede meetstrategie is de *bottom-up* benadering. Hierbij vertrekt men niet van theoretisch veronderstelde (zoals bij temperament) of empirisch vooropgestelde trekken (zoals bij top-down VFM-maten), maar laat men informanten zelf de karakteristieken genereren om anderen (in casu kinderen) te beoordelen. Het internationale onderzoek naar vrije ouderlijke beschrijvingen is hier een goed voorbeeld van (Kohnstamm et al., 1998). De persoonlijkheidsindicatoren hier werden niet a priori geselecteerd door een onderzoeker maar werden afgeleid uit de zorgvuldige studie van hoe grote groepen ouders de brede waaier van gedragsverschillen bij hun kinderen beschrijven. Aan ouders werd gevraagd om vrij te vertellen wat kenmerkend was aan hun kind. Het Vlaamse luik van deze studie leidde tot de ontwikkeling van de HiPIC (Mervielde et al., 2009), een dimensionele vijffactorenvragenlijst voor het meten van persoonlijkheid van kinderen tussen 6 en 13 jaar.

De hiërarchische HiPIC-taxonomie werd afgeleid uit meer dan 9000 vrije ouderlijke beschrijvingen en organiseert 18 lagereordefacetten onder vijf hogereordefactoren: Consciëntieusheid, Extraversie, Emotionele Stabiliteit, Welwillendheid en Vindingrijkheid. Deze factoren tonen duidelijke verwantschap aan het VFM, maar blijken niet helemaal identiek. De eerste drie factoren tonen het sterkste verwantschap met hun volwassen tegenhangers en tonen ook duidelijk verwantschap met trekken uit temperamentsmodellen. Zo omvat *Consciëntieusheid* facetten zoals concentratie en doorzettingsvermogen, naast prestatiemotivatie en ordelijkheid. Ook *Extraversie* omvat facetten zoals energieniveau en verlegenheid, naast expressiviteit en optimisme. *Emotionele Stabiliteit* is de dimensie waarvoor ouders spontaan het minst beschrijvingen geven en omvat de neiging om angstig te reageren en zelfvertrouwen. Naast deze factoren onderscheidt men ook ontwikkelingsantecedenten voor de volwassen trekfactoren Altruïsme en Openheid-voor-ervaringen: Welwillendheid en Vindingrijkheid. *Welwillendheid* is gerelateerd aan het Altruïsmedomein maar is breder omdat het naast altruïsme, egocentrisme en gehoorzaamheid ook schalen zoals irriteerbaarheid en dominantie omvat. *Vindingrijkheid* is verwant aan de dimensie Openheid-voor-ervaringen en omvat intellect, nieuwsgierigheid en creativiteit.

De HiPIC-taxonomie wordt door 144 concrete gedragsbeschrijvingen (8 items per facet) gemeten en is uitvoerig gevalideerd in wetenschappelijk onderzoek bij zowel typische als klinische populaties. Sinds 2009 is de HiPIC als commercieel instrument beschikbaar (Mervielde et al., 2009). Onderzoek duidt op uitstekende interne consistenties, test-hertestbetrouwbaarheid, convergente en divergente validiteit. Ook zijn er Vlaamse en Nederlandse normen ontwikkeld, waarbij de Vlaamse normen gebaseerd zijn op een zeer grote representatieve steekproef, terwijl de Nederlandse normen teruggaan op een ruime internetsteekproef. Voor gebruik in Nederlandse steekproeven werden 12 items licht geherformuleerd. Er zijn dus twee Nederlandstalige HiPIC-versies in omloop, maar dit heeft geen invloed op de structurele eigenschappen (Mervielde et al., 2009).

Evaluatie. In het huidige diagnostieklandschap is de HiPIC uniek in zijn soort, omwille van de zeer goede psychometrische eigenschappen en uitgebreide normering. Door de fijnmazige evaluatie op 18 facetten geeft de HiPIC een duidelijk beeld van het functioneren van een kind in zijn/haar

omgeving. Voor onderzoeksdoeleinden wordt de lengte van de HiPIC soms als een minpunt gezien, daarom is momenteel een kortere HiPIC (54 items) in ontwikkeling (De Fruyt & Mervielde, 2013). De beperkte leeftijdsrange (6-13-jaar) is een tweede beperking. Recent onderzoek identificeert de HiPIC echter als een zeer bruikbaar en valide instrument voor ouderbeoordelingen van persoonlijkheid van 4-6-jarigen (De Pauw et al., 2009) en 12-15-jarigen (De Pauw, 2010). Tenslotte toont wetenschappelijk onderzoek ook zeer goede psychometrische eigenschappen van de HiPIC voor zelfrapportage bij adolescenten van 12-18 jaar. Voor diagnostische toepassingen zijn hier echter nog geen representatieve normen beschikbaar (Mervielde et al., 2009).

3. Richtlijnen voor een meer optimale trekdiagnostiek bij kinderen en jongeren

In dit tweede luik geven we praktische richtlijnen om tot een meer optimale temperaments- en persoonlijkheidsdiagnostiek bij kinderen en jongeren te komen. We bespreken hierbij alternatieve scoringsmethoden en stellen de evolutie voor om één gemeenschappelijke trektaal te gebruiken om over individuele verschillen bij kinderen en jongeren te communiceren in de diagnostische praktijk. Een dergelijke gemeenschappelijke trektaal maakt het ook makkelijker om onderzoeksbevindingen uit zowel de temperaments- als de persoonlijkheidsliteratuur met elkaar te integreren. Tot slot bespreken we hoe dit soort trekdiagnostiek het diagnostisch en klinisch handelen vandaag kan sturen.

3.1. Alternatieve scoringsmethoden maken een bredere implementatie mogelijk

Uit het overzicht in Tabel 1 valt op dat er momenteel nog maar weinig kant-en-klare oplossingen bestaan voor temperaments- en persoonlijkheidsassessment bij kinderen en jongeren in de diagnostische praktijk. Van de door ons geselecteerde modellen, hebben slechts twee instrumenten (HiPIC, NEO-PI-3) representatieve normen en ook deze blijken beperkt in leeftijdsbereik (6-13 jaar, +16 jaar) en in versie (ouder- en zelfbeoordeling).

Deze beperkte beschikbaarheid van instrumenten die in de diagnostische praktijk bruikbaar zijn, staat in schril contrast met de overvloed aan onderzoeksbevindingen die temperaments- en persoonlijkheidskenmerken identificeren als cruciale factoren in de ontwikkeling. Zo toont onderzoek aan dat adaptieve trekken - over de levensloop heen - voorspellend zijn voor een zeer brede waaier gedrags- en levensuitkomsten. Deze waaier omvat onder meer schools functioneren, beroepskeuzes en salaris, de opbouw van vriendschappen en intieme relaties, probleemgedrag en psychopathologie, maar ook domeinen zoals therapie succes en drop-out, gezondheidsgedragingen en zelfs mortaliteitscijfers (zie voor reviews: Caspi & Shiner, 2006; De Pauw & Mervielde, 2010; Frick, Ray, Thornton, & Kahn, 2014; Kotov, Gamez, Schmidt, & Watson, 2010; Rettew, 2013; Roberts & DelVecchio, 2000; Rothbart, 2011; Tackett, 2006).

Deze belangrijke bevindingen dagen uit om na te denken over creatieve manieren om trekdiagnostiek bij kinderen en jongeren ook vandaag te implementeren, ondanks het beperkt

beschikbare genormeerde testmateriaal. Sommige trekonderzoekers keuren het gebruik van kant-en-klare normen sowieso resoluut af, omdat men nooit volledig de representativiteit van een normeringsgroep kan garanderen (Goldberg, 1990; Rothbart, 2011). Volgens deze auteurs is het een betere methode om de scores van één individu (bvb. een Vlaams meisje van 5 jaar) om te zetten naar z-scores op basis van *gepubliceerde gemiddelden en standaarddeviaties* en dan het overeenkomstig percentiel onder een normaalverdeling in een z-tabel op te zoeken. Men kan hierbij gericht zoeken naar de best passende vergelijkingsgroep in de literatuur om deze z-scores te maken (bvb. Vlaamse meisjes van 4-6 jaar). Deze methodiek geeft dan informatie over de relatieve positie van het kind tegenover de welomschreven referentiegroep uit dat specifieke artikel. Een andere mogelijkheid is om *lokale normen* te ontwikkelen, bijvoorbeeld door bij feedback in een klas de scores van één individu te relateren aan het klasgemiddelde en de klasstandaarddeviatie. Deze twee alternatieve scoringsmethodes zijn voor alle beschreven temperaments- en persoonlijkheidsmaten een optie.

3.2. Evolutie naar één gemeenschappelijke trektaal bij kinderen en jongeren

Doorheen de bespreking van de temperaments- en persoonlijkheidsstradities valt op dat er over de diverse modellen heen toch sterk gelijksoortige dimensies worden voorgesteld. Zo identificeren alle temperamentstradities trekken die verwijzen naar *Activiteit*, *Sociabiliteit* en *Emotionaliteit*. Zowel Thomas en Chess als Rothbart stellen ook een trek voorop die verwijst naar *Zelfcontrole*. Conceptueel valt verder op dat deze vier factoren nauw verwant lijken aan de drie VFM-factoren *Extraversie* (deze omvat zowel een activiteits- als een sociabiliteitscomponent), *Neuroticisme* en *Consciëntieusheid*.

Op basis van deze opvallende conceptuele gelijkenissen pleiten steeds meer onderzoekers om de twee trektalen te integreren tot één gezamenlijke ‘taal’, één taxonomie voor individuele verschillen in de kindertijd en adolescentie (Caspi & Shiner, 2006; De Pauw & Mervielde, 2010; Shiner & DeYoung, 2012). Een dergelijke taxonomie vormt een belangrijke stapsteen om onderzoeksbevindingen over verschillende modellen heen te integreren, maar biedt ook aan diagnostici en hulpverleners een meer comprehensief ‘vocabularium’ om over trekverschillen te communiceren.

De eerste versies van een dergelijke metataxonomie waren gebaseerd op narratieve literatuurstudies omdat slechts zeer weinig studies de relaties tussen diverse modellen empirisch evalueerden. In deze eerste versies besloot men dat zowel de temperaments- als de persoonlijkheidsstaal gevat kunnen worden onder de vijf VFM-dimensies. Zowel temperament als persoonlijkheid zouden trekinhoud leveren voor Extraversie, Neuroticisme en Consciëntieusheid, terwijl persoonlijkheid exclusief de inhoud voor de domeinen Altruïsme en Openheid-voor-ervaringen zou invullen (Caspi & Shiner, 2006; De Pauw & Mervielde, 2010). Echter, recent empirisch onderzoek naar de relaties tussen temperamentsmodellen (De Pauw et al., 2009; Mervielde & De Pauw, 2012) en de relaties tussen temperament en VFM-persoonlijkheid bij kinderen en jongeren

tussen 3 en 15 jaar (De Pauw, 2010; De Pauw et al., 2009; Herzhoff & Tackett, 2012) nuanceert deze - op conceptuele basis voorgestelde - taxonomie. Er bestaat effectief grote overlap tussen de twee 'kaders' maar deze is minder exclusief dan gedacht. Ook blijken bepaalde lagereordeschalen nauwer bij elkaar aan te sluiten dan verwacht.

Op basis van dit onderzoek stellen we nu een empirisch-gebaseerde taxonomie voor die de structuur van kinderen en jongeren tussen 3 en 15 jaar representeert met zes hogereordedimensies (De Pauw et al., 2009; Shiner & DeYoung, 2012). Wij labelen deze als *Activiteit*, *Sociabiliteit*, *Emotionaliteit*, *Onwelwillendheid*, *Zelfcontrole* en *Sensitiviteit*. Uit gezamenlijke factoranalyses van temperament en persoonlijkheid blijken - in de kindertijd en vroege adolescentie - *Activiteit* en *Sociabiliteit* duidelijk aparte factoren. *Emotionaliteit* omvat inhoud die verwijst naar intern gerichte stress zoals angst, laag zelfvertrouwen, en triestigheid. Deze trek wordt onderscheiden van *Onwelwillendheid*, die verwijst naar een negatieve kwaliteit van sociale relaties, zoals gekenmerkt door woede, frustratie en laag altruïsme. Inhoud voor deze twee dimensies komt in beide talen voor. Een vijfde factor, *Zelfcontrole*, omvat de trekinhoud uit beide talen die verwijst naar taakvolharding en doelbewuste aandachts- en gedragscontrole. Een zesde factor, *Sensitiviteit*, omvat gevoeligheid en gerichtheid op nieuwe, interne en externe prikkels. Deze trek omvat de sensitiviteitsinhoud uit het Rothbart-model, maar is ook nauw gerelateerd aan inhoud uit de Vindingrijkheid en Openheid-voor-ervaringen domeinen van het VFM-persoonlijkheidsmodel (De Pauw, 2010; De Pauw et al., 2009; Herzhoff & Tackett, 2012).

Tabel 2 geeft een overzicht van deze zes hogereordedimensies en toont zowel voor het EAS-, het Rothbart- als het HiPIC-model welke schalen representatief zijn voor elke dimensie. Op basis van de hierboven besproken inzichten lijken deze drie modellen ons de beste keuze om in de praktijk te implementeren. Hierbij is de HiPIC de meest robuuste en comprehensieve maat, maar ook de EAS is een betrouwbaar (en economisch) alternatief om drie van de zes basistrekken te meten. Het Rothbart-model is uniek in haar fijnmazige trekbeschrijvingen voor de jongste leeftijdsgroepen. Omwille van de groeiende populariteit van het Rothbart-model in onderzoek, biedt dit model ook vele empirische vergelijkingssamples in de literatuur (d.w.z., gepubliceerde gemiddelden en standaarddeviaties) die gebruikt kunnen worden om *z-scores* van individuele testpersonen te berekenen (Laceulle, Ormel, Vollebergh, van Aken, & Nederhof, 2014; Majdandzic & van den Boom, 2007; Rothbart, 2011).

3.3. Implicaties voor de klinische en orthopedagogische diagnostische praktijk

Het belangrijkste doel van de diagnostische fase is om het kind, zijn/haar context en zijn/haar problematiek beter te leren kennen. In dit proces kan trekdiagnostiek, naast observatie en gesprekken met het kind, ouders en leerkrachten, op de volgende manieren een zeer belangrijke rol spelen.

Beter begrip. Het fijnmazig in kaart brengen van de adaptieve trekverschillen van kinderen en jongeren (op domein- en facetniveau) zorgt allereerst voor een beter begrip van het functioneren van

een kind in zijn/haar omgeving. Deze informatie kan helpen om zowel diagnostische als behandelvormen af te stemmen op het individu. Een kind dat hoog scoort op Emotionaliteit zal bijvoorbeeld meer nood hebben aan positieve aanmoediging en ondersteuning, terwijl een jongere met lage Sociabiliteit en hoge Onwelwillendheid meer baat zal hebben bij een individugerichte dan wel een groepsgerichte aanpak. Bij een kind met hoge Activiteit en lage Zelfcontrole kan men best gestructureerd werken en rustpauzes inlassen, terwijl creatieve werkvormen het best zullen werken voor kinderen die hoger scoren op Sensitiviteit.

Signaalfunctie. Trekdiagnostiek kan ook een belangrijke signaalfunctie vervullen in de klinische praktijk. Het feit dat zowel temperaments- als persoonlijkheidsschalen ontwikkeld zijn om de ‘typische ontwikkeling’ te beschrijven, sluit niet uit dat extremere scores op één of meerdere temperaments- of persoonlijkheidsdimensies indicatief kunnen zijn voor onderliggende psychopathologie.

In de laatste twintigjaar is er een zeer rijke onderzoekstraditie gegroeid die aantoont dat zowel temperaments- als persoonlijkheidstrekken nauw verbonden zijn met psychopathologie, zowel bij kinderen als bij volwassenen. Figuur 1 maakt gebruik van de hierboven voorgestelde metataxonomie om de sterkste verbanden uit deze literatuur samen te vatten. We combineren hiervoor inzichten vanuit recente narratieve reviews, empirische en meta-analytische studies over de rol van temperament *of* persoonlijkheid in psychopathologie bij kinderen en volwassenen (De Pauw, 2010; De Pauw & Mervielde, 2010; Frick et al., 2014; Gomez & Corr, 2014; Kotov et al., 2010; Laceulle et al., 2014; Mervielde et al., 2005; Rettew, 2013; Tackett, 2006). Als een trekprofiel van een individueel kind overeenkomsten vertoont met één van deze voorgestelde trekconstellaties, kan dit voor diagnostici en klinici een signaal zijn om verder specifieke diagnostische screenings uit te voeren. Zo kan bij een kind met lage scores op Sociabiliteit en Zelfcontrole en hoge scores op Onwelwillendheid een bijkomende screening naar autismespectrumstoornissen relevant zijn, terwijl bij een kind met hoge Activiteit en lage Zelfcontrole, een verdere screening naar ADHD-gerelateerde functionele beperkingen relevant kan zijn.

Dimensioneel perspectief. In het nadenken over de relaties tussen trekken en psychopathologie is het belangrijk om de waarde van een dimensioneel trekperspectief te benadrukken. Wat is het verschil tussen een kind met een zeer verlegen temperament en een kind met een sociale angststoornis? Of, wat is het verschil tussen een kind met een zeer emotionele persoonlijkheid en een kind met een depressie? Is het mogelijk om hoog onwelwillend te zijn zonder een externaliserende stoornis te ontwikkelen? Of, is het mogelijk om zeer actief te zijn zonder ADHD te hebben?

Het debat over de antwoorden op deze vragen is nog volop bezig. Hierbij is het niet evident om het complexe samenspel van trekken en psychopathologie te ontrafelen (Rettew, 2013). De erkenning groeit echter dat vele psychische stoornissen bij kinderen en adolescenten dimensioneel van aard zijn, ondanks de categoriale diagnostische nomenclatuur. Hierbij is de drempel tussen wat als ‘normaal’ en ‘klinisch’ beschouwd wordt, nauw gebonden aan de expertise en het oordeel van de

diagnosticus. Deze drempel tussen 'normaal' en 'klinisch' is ook een 'moving target' gedurende de ontwikkeling: van een 3-jarige verwachten we niet dat hij zich langere tijd op een taak kan concentreren, terwijl we dit wel van een 15-jarige verwachten. Of er bij een jongere besloten moet worden tussen een normale 'trek' of een klinische 'stoornis', lijkt afhankelijk te zijn van een complex samenspel van genetische en omgevingsfactoren (Rettew, 2013). Een jongere die veel genetische risicofactoren meegekregen heeft om angstig te reageren, maar die consistent kan rekenen op veel steun uit haar omgeving, kan zichzelf wel als een snel angstige persoon beschrijven maar hoeft daarom nooit in haar leven een angststoornis te ontwikkelen. Een persoon met minder genetische risicofactoren voor angst, maar die bijvoorbeeld een trauma meemaakte, kan wel zodanige functioneringsbeperkingen gaan ontwikkelen dat zijn gedrag voldoet aan de categoriale criteria van een angststoornis (Rettew, 2013).

De nauwe, dimensionele relaties tussen trekken en ontwikkelingspsychopathologie hebben belangrijke implicaties voor zowel de diagnostische als de klinische praktijk. In plaats van de problematiek van een kind te beschrijven als 'je hebt deze en deze stoornis', kan men deze bijvoorbeeld beschrijven als 'je hebt meer of minder van deze of deze trekken'. Het gebruik van het dimensionele, adaptieve treklexicon kan hierbij minder stigmatiserend en ondermijnend overkomen (Rettew, 2013). Hierbij kan men ook benadrukken dat elke trek, zoals beschreven door de adaptieve trektalen, zowel positieve als negatieve kanten heeft. De uitdaging – ongeacht of je een stoornis hebt of niet – is om de negatieve kanten van een trek te leren hanteren en de positieve kanten van een trek te versterken. Trekdagnostiek heeft daarbij ook het voordeel dat een therapiedoel vertaald kan worden als 'het verschuiven op het spectrum van deze trek' (bvb. lager worden in Emotionaliteit) in plaats van te 'moeten genezen' van een psychische stoornis. Tegelijk bevordert trekdagnostiek ook het stellen van realistische verwachtingen ten aanzien van therapie omdat het een indicatie geeft van grenzen aan verandering: een zeer verlegen kind zal niet plots veranderen in een hoog extravert kind, terwijl een zeer actief kind niet zomaar zal veranderen in een kalm, rustig kind.

Sterke en zwakke punten. Eén van de grootste troeven van adaptieve trekdagnostiek is dat het een zeer brede waaier van individuele verschillen in kaart brengt en dat het daarom een unieke manier is om zowel sterke als minder sterke punten van kinderen en jongeren te beschrijven. Daar waar heel wat klinische diagnostiek gericht is op het taxeren van 'illness' (problemen, beperkingen) kunnen adaptieve trekschalen ook gebruikt worden om 'wellness' in kaart te brengen. Het credo van zowel temperaments- als persoonlijkheidsonderzoekers is hierbij dat alle kinderen en jongeren *uniek* zijn, en dus belangrijke verschillen vertonen. Dit is van toepassing voor *alle* kinderen, ook voor kinderen met een psychische of een ontwikkelingsstoornis. Een degelijke trekdagnostiek waarschuwt dus voor een te vlug stereotyperen van het trekprofiel van een kind met een bepaalde stoornis en moet als doel hebben om een grondige inschatting van de sterktes en kwetsbaarheden van elk individueel kind te geven. Het evalueren van gelijkenissen en verschillen van een individueel trekprofiel met de trekprofielen die typisch voorkomen bij een bepaalde diagnose (Figuur 1) kan interessante aanvullende

diagnostische informatie geven die gebruikt kan worden in de verdere diagnostiek en begeleiding van deze jongeren.

Aandacht voor het gezin. Een laatste troef van trekdiagnostiek is dat het (h)erkennen van genetisch beïnvloede persoonskenmerken sowieso ook de andere gezinsleden in het vizier brengt. De kans is groot dat bepaalde persoonstrekken die bij het kind als problematisch worden ervaren, tot op bepaalde hoogte ook bij ouders en/of broers en zussen aanwezig zijn. Interacties tussen persoonstrekken tussen broers en zussen onderling of kinderen en ouders dragen in een belangrijke mate bij tot de gezinsdynamiek (Rettew, 2013). Zowel in diagnostiek als in begeleiding kan het daarom een interessante oefening zijn om alle gezinsleden het temperament of de persoonlijkheid van zichzelf én de anderen te laten beoordelen om zo gelijkenissen en verschillen tussen gezinsleden te kunnen bespreken. De percepties van hoe men zichzelf en de ander ziet, kunnen hierbij zeer informatief zijn voor de diagnosticus, maar ook voor de gezinsleden zelf. Deze werkwijze sluit nauwgezet aan bij een meer systeemgeoriënteerde benadering van problemen bij kinderen en jongeren. Bijvoorbeeld, als zowel kind als ouder hoog scoren op Onwelwillendheid en laag op Zelfcontrole, kan dit een kader bieden om te communiceren over mogelijks escalerende conflicten in het gezin. Ook in therapie is het belangrijk om ouders de relatief consistente trekkenmerken van hun kinderen te leren (h)erkennen. Trekdiagnostiek geeft hierbij een uitgebreide woordenschat die verder gaat dat 'stout' of 'lastig'. Hierbij is het naast het (h)erkennen van trekken ook goed om stil te leren staan bij welke reacties deze bij hen uitlokken. Kinderen hoog op Onwelwillendheid of laag in Zelfcontrole lokken bijvoorbeeld vaker negatief controlerend gedrag uit bij hun ouders (bijvoorbeeld, hard straffen, overreageren). Inzicht in het temperament van hun kind en in de eigen reacties als ouder kan een eerste schakel zijn om dit proces om te buigen naar meer adaptief opvoedingsgedrag.

In de meer therapeutische context kan men dan ook verder stilstaan bij de vraag hoe men een betere 'fit' kan realiseren tussen de individuele trekkenmerken van het kind of de jongere enerzijds en de omgeving anderzijds. Dit zal altijd een evenwichtsoefening inhouden. Aan de ene kant dient men het *kind* te helpen om zich aan te passen aan de omgeving (bijvoorbeeld, externe structuur aanbieden en waken over een goede slaaphygiëne bij een kind laag in Zelfcontrole). Aan de andere kant dient men de *omgeving* te helpen om zich aan te passen aan het kind (bijvoorbeeld, door het goed monitoren van gedrag, duidelijke grenzen en regels stellen, routines vormen voor een kind laag in Zelfcontrole).

Referenties

- Boer, F., & Westenberg, P. M. (1994). The factor structure of the Buss and Plomin EAS Temperament Survey (parental ratings) in a Dutch sample of elementary-school-children. *Journal of Personality Assessment*, 62(3), 537-551.
- Buss, A. H., & Plomin, R. (1975). *A temperament theory of personality development*. New York: Wiley.

- Buss, A. H., & Plomin, R. (1984). *Temperament: Early developing personality traits*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Carey, W. B. (2000). *Carey Temperament Scales - Test Manual*. Scottsdale, AZ: Behavioral-Developmental Initiatives.
- Casalin, S. (2012). *Transactional relationships between parental personality and child temperament in infancy and toddlerhood*. Doctoraatsproefschrift, KULeuven.
- Caspi, A., & Shiner, R. L. (2006). Personality development. In W. Damon, R. Lerner & N. Eisenberg (Eds.), *Handbook of Child Psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (6th ed., pp. 300-364). New York: Wiley.
- De Fruyt, F., De Bolle, M., McCrae, R. R., Terracciano, A., Costa, P. T., Jr., Ahn, C.-Y., . . . Shimonaka, Y. (2009). Assessing the universal structure of personality in early adolescence with the NEO-PI-R and NEO-PI-3 in 24 cultures. *Assessment, 16*(3), 301-311.
- De Fruyt, F., & Mervielde, I. (2013). *HiPIC persoonlijkheidsvragenlijst - korte versie*. Intern document, Universiteit Gent.
- De Pauw, S. S. W. (2010). *The contribution of temperament versus personality to problem behavior in children and adolescents*: Doctoraatsproefschrift, Universiteit Gent.
- De Pauw, S. S. W., & Mervielde, I. (2006). *Vragenlijst Gedragstijlen voor 8 tot 12 jaar*. Universiteit Gent.
- De Pauw, S. S. W., & Mervielde, I. (2010). Temperament, personality and developmental psychopathology: A review based on the conceptual dimensions underlying childhood traits. *Child Psychiatry & Human Development, 41*(3), 313-329.
- De Pauw, S. S. W., Mervielde, I., & Van Leeuwen, K. G. (2009). How are traits related to problem behavior in preschoolers? Similarities and contrasts between temperament and personality. *Journal of Abnormal Child Psychology, 37*(3), 309-325.
- Denissen, J. J. A., Geenen, R., Van Aken, M. A. G., Gosling, S. D., & Potter, J. (2008). Development and validation of a Dutch translation of the Big Five Inventory (BFI). *Journal of Personality Assessment, 90*(2), 152-157.
- Eggers, K., De Nil, L. F., & Van den Bergh, B. R. H. (2009). Factorial temperament structure in stuttering, voice-disordered, and typically developing children. *Journal of Speech Language and Hearing Research, 52*(6), 1610-1622.
- Evans, D., & Rothbart, M. K. (2007). Developing a model for adult temperament. *Journal of Research in Personality, 41*(4), 868-888.
- Freud, A. (1936). *Das Ich und die Abwehrmechanismen*. Wenen: Internationaler Psychoanalytische Verlag.
- Frick, P. J., Ray, J. V., Thornton, L. C., & Kahn, R. E. (2014). Can callous-unemotional traits enhance the understanding, diagnosis, and treatment of serious conduct problems in children and adolescents? A comprehensive review. *Psychological Bulletin, 140*(1), 1-57.

- Gasman, I., Purper-Ouakil, D., Michel, G., Mouren-Simeoni, M. C., Bouvard, M., Perez-Diaz, F., & Jouvent, R. (2002). Cross-cultural assessment of childhood temperament - A confirmatory factor analysis of the French Emotionality Activity and Sociability (EAS) Questionnaire. *European Child & Adolescent Psychiatry, 11*(3), 101-107.
- Hartman, C. A. (2000). Vertaling van de Early Adolescent Temperament Questionnaire-Revised. Intern rapport, Vakgroep Psychiatrie, Universiteit Groningen.
- Goldberg, L. R. (1990). An alternative description of personality - the Big-5 factor structure. *Journal of Personality and Social Psychology, 59*(6), 1216-1229.
- Goldsmith, H. H., Buss, A. H., Plomin, R., Rothbart, M. K., Thomas, A., Chess, S., . . . McCall, R. B. (1987). Round-table - what is temperament 4 approaches. *Child Development, 58*(2), 505-529.
- Gomez, R., & Corr, P. J. (2014). ADHD and personality: A meta-analytic review. *Clinical Psychology Review.*
- Hermanns, J. M. A., Leenders, F., van Tijen, N., van der Vlugt, E., & Super, C. M. (1992a). *Vragenlijst Gedragsstijlen voor kinderen van 1 tot 3 jaar*. Intern rapport, Vakgroep Pedagogiek en Onderwijskunde, Universiteit Amsterdam.
- Hermanns, J. M. A., Leenders, F., van Tijen, N., van der Vlugt, E., & Super, C. M. (1992b). *Vragenlijst Gedragsstijlen voor kinderen van 4 tot 8 maanden*. Intern rapport, Vakgroep Pedagogiek en Onderwijskunde, Universiteit Amsterdam.
- Herzhoff, K., & Tackett, J. L. (2012). Establishing construct validity for Openness-to-Experience in middle childhood: Contributions from personality and temperament. *Journal of Research in Personality, 46*(3), 286-294.
- Hoekstra, H. A., & De Fruyt, F. (2014). *NEO-PI-3 en NEO-FFI-3 Persoonlijkheidsvragenlijsten: Handleiding*. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers.
- Hoekstra, H. A., Ormel, J., & De Fruyt, F. (2007). *NEO PI-R en NEO-FFI: Big Five Persoonlijkheidsvragenlijsten*. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers.
- John, O. P., & Srivastava, S. (1999). The Big Five trait taxonomy: History, measurement, and theoretical perspectives. In L. Pervin & O. P. John (Eds.), *Handbook of personality: Theory and research* (2nd ed., pp. 102-138). New York: Guilford.
- Kochanska, G., & Knaack, A. (2003). Effortful control as a personality characteristic of young children: Antecedents, correlates, and consequences. *Journal of Personality, 71*(6), 1087-1112.
- Kohnstamm, G. A., Halverson, C. F., Mervielde, I., & Havill, V. L. (Eds.). (1998). *Parental descriptions of child personality: Developmental antecedents of the Big Five?* Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Kotov, R., Gamez, W., Schmidt, F., & Watson, D. (2010). Linking "Big" personality traits to anxiety, depressive, and substance use disorders: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 136*(5), 768-821.

- Laceulle, O. M., Ormel, J., Vollebergh, W. A. M., van Aken, M. A. G., & Nederhof, E. (2014). A test of the vulnerability model: Temperament and temperament change as predictors of future mental disorders - the TRAILS study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, *55*(3), 227-236.
- Leenders, F., van Tijen, N., van der Vlugt, E., & Super, C. M. (1992). *Vragenlijst Gedragsstijlen voor kinderen van 3 tot 7 jaar*. Amsterdam: OOS. Amsterdam.
- Majdandzic, M., & van den Boom, D. C. (2007). Multimethod longitudinal assessment of temperament in early childhood. *Journal of Personality*, *75*(1), 121-167.
- Martin, R. P., Wisenbaker, J., & Huttunen, M. (1994). Review of factor-analytic studies of temperament measures based on the Thomas-Chess structural model: Implications for the Big Five. In C. F. Halverson, G. A. Kohnstamm & R. P. Martin (Eds.), *The developing structure of temperament and personality from infancy to adulthood* (pp. 157-172). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Mathiesen, K. S., & Tambs, K. (1999). The EAS Temperament questionnaire - Factor structure, age trends, reliability, and stability in a Norwegian sample. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, *40*(3), 431-439.
- McAdams, D. P., & Pals, J. L. (2006). A new big five - Fundamental principles for an integrative science of personality. *American Psychologist*, *61*(3), 204-217.
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1987). Validation of the 5-Factor Model of personality across instruments and observers. *Journal of Personality and Social Psychology*, *52*(1), 81-90.
- McCrae, R. R., Costa, P. T., & Martin, T. A. (2005). The NEO-PI-3: A more readable revised NEO Personality Inventory. *Journal of Personality Assessment*, *84*(3), 261-270.
- Measelle, J. R., John, O. P., Ablow, J. C., Cowan, P. A., & Cowan, C. P. (2005). Can children provide coherent, stable, and valid self-reports on the Big Five dimensions? A longitudinal study from ages 5 to 7. *Journal of Personality and Social Psychology*, *89*(1), 90-106.
- Mervielde, I., De Clercq, B., De Fruyt, F., & Van Leeuwen, K. (2005). Temperament, personality, and developmental psychopathology as childhood antecedents of personality disorders. *Journal of Personality Disorders*, *19*(2), 171-201.
- Mervielde, I., De Fruyt, F., & De Clercq, B. J. (2009). *HiPIC persoonlijkheidsvragenlijst: Handleiding*. Amsterdam: Hogrefe Uitgevers.
- Mervielde, I., & De Pauw, S. S. W. (2012). Models of child temperament. In M. Zentner & R. L. Shiner (Eds.), *Handbook of Temperament*. New York: Guilford Press.
- Muris, P., & Meesters, C. (2009). Reactive and regulative temperament in youths: Psychometric evaluation of the Early Adolescent Temperament Questionnaire-Revised. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, *31*(1), 7-19.

- Putnam, S. P., Ellis, L. K., & Rothbart, M. K. (2001). The structure of temperament from infancy through adolescence. In A. Elias & A. Angleitner (Eds.), *Advances and proceedings in research on temperament* (pp. 165-182). Germany: Pabst Scientist Publisher.
- Putnam, S. P., Helbig, A. L., Gartstein, M. A., Rothbart, M. K., & Leerkes, E. (in press). Development of short and very short forms of the Infant Behavior Questionnaire-Revised. *Journal of Personality Assessment*.
- Putnam, S. P., & Rothbart, M. K. (2006). Development of short and very short forms of the Children's Behavior Questionnaire. *Journal of Personality Assessment*, 87(1), 102-112.
- Rettew, D. C. (2013). *Child temperament: New thinking about the boundary of traits and illness*. New York: Norton.
- Roberts, B. W., & DelVecchio, W. F. (2000). The rank-order consistency of personality traits from childhood to old age: A quantitative review of longitudinal studies. *Psychological Bulletin*, 126(1), 3-25.
- Rothbart, M. K. (1981). Measurement of temperament in infancy. *Child Development*, 52(2), 569-578.
- Rothbart, M. K. (2011). *Becoming who we are: Temperament and personality in development*. New York: Guilford Press.
- Rothbart, M. K. (2012). Advances in temperament: History, concepts, and measures. In M. Zentner & R. L. Shiner (Eds.), *Handbook of Temperament*. New York: Guilford Press.
- Shiner, R. L., Buss, K. A., McClowry, S. G., Putnam, S. P., Saudino, K. J., & Zentner, M. (2012). What is temperament now? Assessing progress in temperament research on the twenty-fifth anniversary of Goldsmith et al. (1987). *Child Development Perspectives*, 6(4), 436-444.
- Shiner, R. L., & DeYoung, C. G. (2012). The structure of temperament and personality traits: A developmental perspective. In P. Zelazo (Ed.), *Oxford Handbook of Developmental Psychology*. New York: Oxford University Press.
- Skinner, B. F. (1953). *Science and Human Behavior*. New York: The Free Press.
- Sleddens, E. F. C., Kremers, S. P. J., Candel, M. J. J. M., De Vries, N. N. K., & Thijs, C. (2011). Validating the Children's Behavior Questionnaire in dutch children: Psychometric properties and a cross-cultural comparison of factor structures. *Psychological Assessment*, 23(2), 417-426.
- Soto, C. J., John, O. P., Gosling, S. D., & Potter, J. (2008). The developmental psychometrics of big five self-reports: Acquiescence, factor structure, coherence, and differentiation from ages 10 to 20. *Journal of Personality and Social Psychology*, 94(4), 718-737.
- Super, C. M., Axia, G., Harkness, S., Welles-Nyström, B., Zylicz, P. O., Parmar, P., . . . McGurk, H. (2008). Culture, temperament, and the "difficult child" in seven Western cultures. *European Journal of Developmental Science*, 2(1-2), 136-157.
- Tackett, J. L. (2006). Evaluating models of the personality-psychopathology relationship in children and adolescents. *Clinical Psychology Review*, 26(5), 584-599.

Thomas, A., & Chess, S. (1977). *Temperament and development*. New York: Brunner/Mazel.

Tabel 1. Overzicht van de belangrijkste modellen en instrumenten voor temperaments- en persoonlijkheidsdiagnostiek bij kinderen en jongeren

Model	Definitie temperament of persoonlijkheid	Instrumenten voor kinderen en jongeren beschikbaar in het Nederlands	Leeftijd	# items	Cronbach's α (mediaan)	Normen?
Thomas & Chess	Stylistische aspecten van gedrag => <u>9 stijlen</u> : Activiteit, Regelmaat, Aanpassen, Toenadering, Intensiteit, Stemming, Drempelwaarde, Afleidbaarheid, Taakvolharding	Revised Infant Temperament Questionnaire ¹	4-8 maand	95	.49-.71 (.61)†	Ja,
		Toddler Temperament Survey ²	1-3 jaar	97	.46-.88 (.63)*	maar niet
		Behavioral Styles Questionnaire ³	3-7 jaar	100	.42-.80 (.72)*	bruikbaar
		Middle Childhood Temperament Questionnaire ⁴	8-12 jaar	99	.56-.86 (.82)*	
Buss & Plomin	Vroeg-observeerbare, erfelijke aspecten van persoonlijkheid => <u>4 schalen</u> : Emotionaliteit, Activiteit, Sociabiliteit, Verlegenheid	EAS-Temperament Survey ⁵	5 maand – 15 jaar	20	.64-.79 (.75)*	Nee
Rothbart	Reactieve en zelfregulatorische aspecten van gedrag => <u>3 (tot 5) factoren</u> : Negatief Affect, Surgency, Effortful Control, (Nood aan verbondenheid, Oriënterende Sensitiviteit)	Infant Behavior Questionnaire-Revised ⁶	3-12 maand	191-91-36	.55-.73 (.64)* ^a	Nee
		Early Childhood Behavior Questionnaire ⁷	1,5-3 jaar	201-107-36	.51-.74 (.64)* ^a	
		Child Behavior Questionnaire ⁸	3-7 jaar	195-94-36	.56-.88 (.69)* ^a	
		Early Adolescent Temperament Questionnaire-Revised ⁹	9-15 jaar zelf: +10 jaar	62 65	.57-.83 (.74)* .51-.72 (.65)†	
Vijffactoren Model - Top-down	Consistentie in denken, voelen en handelen => <u>5 factoren</u> : Neuroticisme, Extraversie, Altruïsme, Consciëntieusheid, Openheid-voor-ervaringen	NEO-Personality Inventory-3 ¹⁰	zelf: +16 jaar	240	.57 - .81 (.75)	Ja
		NEO-Five Factor Inventory-3 ¹⁰	zelf: +16 jaar	60	.75 – 82 (.79)	Ja
		Big Five Inventory ¹¹	zelf: +10 jaar	44	.73-.86 (.83)†	Nee
Vijffactoren Model - Bottom-up	=> <u>5 factoren</u> : Emotionele Stabiliteit, Extraversie, Welwillendheid, Consciëntieusheid, Vindingrijkheid	Hierarchical Personality Inventory for Children ¹²	4-18 jaar zelf: +12 jaar	144 144	.73-.90 (.83)* .65-.85 (.77)*	Ja (6-13 jaar) Nee

Noot. Psychometrische gegevens zijn zoveel mogelijk gebaseerd op facetbetrouwbaarheden en op recente data verzameld in Vlaamse (*; Casalin, 2012; De Pauw, 2010; De Fruyt et al., 2000) of Nederlandse (†; Muris & Meesters, 2009; Denissen et al., 2008; Hoekstra & De Fruyt, 2014) steekproeven.^a Betrouwbaarheden voor de short form worden weergegeven. Referenties van de Nederlands versies: ¹ Hermanns et al. (1992a), ² Hermanns et al. (1992b), ³ Leenders et al. (1992), ⁴ De Pauw & Mervielde (2006), ⁵ Boer & Westenberg (1994), ^{6,7} Casalin (2012), ⁸ Majdandzic & Van den Boom (2007), ⁹ Hartman (2000), ¹⁰ Hoekstra & De Fruyt (2014), ¹¹ Denissen et al. (2008), ¹² Mervielde et al. (2009). Alle gegevens zijn gebaseerd op ouderbeoordelingen van kinderen, tenzij anders aangegeven (zelf).

Tabel 2. Voorgestelde metataxonomie van temperament en persoonlijkheid bij kinderen en jongeren

Basistrek	Model	Mogelijke schalen
Activiteit	EAS	Activiteit (d)
	Rothbart	Surgency, Plezier aan Intense activiteiten (f)
	HiPIC	Energie
Sociabiliteit	EAS	<i>Verlegenheid</i> (d), Sociabiliteit (d)
	Rothbart	<i>Verlegenheid</i> (f), Positieve anticipatie (f), Nood aan verbondenheid (d)
	HiPIC	Extraversie (d), <i>Verlegenheid</i> (f), Expressiviteit (f), Optimisme (f)
Emotionaliteit	EAS	Emotionaliteit (d)
	Rothbart	Negatief Affect (d), Triestigheid (f), <i>Troostbaarheid</i> (f), Onbehagen (f), Angst (f), Angstige distress (f)
	HiPIC	<i>Emotionele Stabiliteit</i> (d), Angst (f), <i>Zelfvertrouwen</i> (f)
Onaangenaamheid	EAS	-
	Rothbart	Irriteerbare distress (f), Woede/Frustratie (f)
	HiPIC	<i>Welwillendheid</i> (d), Irriteerbaarheid (f), Dominantie (f), Egocentrisme (f), <i>Gehoorzaamheid</i> (f), <i>Altruïsme</i> (f)
Zelfcontrole	EAS	-
	Rothbart	Effortful Control (d), Aandachtscontrole (f), Inhibitiecontrole (f), Actiecontrole (f)
	HiPIC	Consciëntieusheid (d), Concentratie (f), Doorzettingsvermogen (f), Prestatiemotivatie (f), Orde (f)
Sensitiviteit/Openheid- voor-ervaringen	EAS	-
	Rothbart	Oriënterende Sensitiviteit (d), Perceptuele sensitiviteit (f), Plezier aan rustige activiteiten (f)
	HiPIC	Vindingrijkheid (d), Intellect (f), Nieuwsgierigheid (f), Creativiteit (f)

Noot. EAS = EAS temperamentvragenlijst, leeftijdsaspecifiek; Rothbart = Rothbart instrumenten, leeftijdsspecifiek; HiPIC = Hiërarchische vragenlijst voor Persoonlijkheid voor kinderen, leeftijdsaspecifiek. Trekken die cursief zijn aangeduid, laden omgekeerd op deze factor, (d) = trekdomein, (f) = trekfacet.

Figuur 1. Samenvatting van de relaties tussen temperament of persoonlijkheid enerzijds en psychopathologie anderzijds.

	Activiteit	Sociabiliteit	Emotionaliteit	Onwelwillendheid	Zelfcontrole	Sensitiviteit
Internaliseren		-	+++		-	
Externaliseren	+			+++	--	
Depressie		--	+++		-	
Gegeneraliseerde angst		-	+++		--	
Sociale angststoornis		--	+++		--	
Specifieke fobie			++		-	
Reactieve agressie	+		+	+++	--	
Proactieve agressie	+		-	+++	--	
ADHD, gecombineerd	++		++	++	--	
ADHD, aandachtstekort			++	+	---	
ADHD, hyperactiviteit	++		+	++	--	
Autismespectrumstoornis		--	-	++	--	-

Noot. Donkerdere kleuren duiden op sterkere relaties.